

Trijumf, trauma i ovladavanje prošlošću u radu Aleide Assmann

IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

III. gimnazija, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se daje kratak osvrt na neke od ključnih koncepata Aleide Assmann vezane uz načine suočavanja s prošlošću. Pokušava se odgovoriti na pitanje kako se Nijemci nose sa svojom nacističkom prošlošću i prikazuje kako se odnos prema njoj mijenjao proteklih šezdesetak godina. Središnje mjesto pritom zauzimaju koncepti povijesne traume te pozitivnog i negativnog sjećanja. Razlike u odnosu prema prošlosti predstavljaju se suprotstavljanjem stavova nekoliko različitih generacija.

Ključne riječi: ovladavanje prošlošću (*Vergangenheitsbewältigung*), trauma, žrtva, pozitivno i negativno sjećanje, generacije.

Uvod

Godine 2005. u Njemačkoj je objavljena knjiga Beate Niemann *Moj dobri otac*.¹ Potencijalni idilični opis koji bi se mogao kriti iza tog naslova narušava se već nakon prvog podnaslova – *Život s njegovom prošlošću*² – da bi nakon drugoga postalo jasno da se za opis autoričina oca mogu koristiti mnogi pridjevi, ali nikako ne i pridjev “dobar”: drugi podnaslov glasi *Biografija moga oca zločinca*. Nužno se postavlja pitanje zašto je autorica odabrala upravo taj naslov. Osim što dotična kombinacija naslova i podnaslova zasigurno može biti svojevrstan “mamac za publiku”, odabir nije nipošto slučajan ili uvjetovan isključivo publicističkim trendovima u kojima intrigantni naslovi često privuku više čitatelja nego što bi same knjige zavrijedile svojim sadržajem. U ovome

¹ Beate NIEMANN, *Mein guter Vater. Mein Leben mit seiner Vergangenheit. Eine Täter-Biographie*, Berlin, 2005.

² Beata NIMAN, *Moj dobri otac. Život sa njegovom prošlošću. Biografija moga oca zločinca*, Beograd, 2012.

slučaju naslov zapravo sažima sadržaj knjige. Naime Beate Niemann (rođena 1942.) odrasla je s majkom i dvije sestre i bez oca jer je on 25 godina proveo u zatvorima Njemačke Demokratske Republike. Njegova se nevinost pred djecom nikada nije dovodila u pitanje, a nakon neuspješnih molbi vlastima Savezne Republike Njemačke da ga se “otkupi” iz istočnonjemačkoga zatvora uslijedila je još odlučnija borba kćeri da ga se rehabilitira nakon njegove smrti. Međutim već nakon nekoliko mjeseci istraživanja Niemann je na slici “dobroga oca” počela uočavati sve više mrlja iz prošlosti, koje su postajale sve većim teretom u njezinu životu, da bi se na kraju morala suočiti s bolnom činjenicom da je njezin otac zapravo zločinac – masovni ubojica odgovoran, između ostalog, za smrt u pokretnim plinskim komorama nekoliko tisuća židovskih žena i djece³ na beogradskome Starom sajmištu. Njezin otac bio je Bruno Sattler, od 1942. do 1944. šef Odjeljenja IV, koje je imalo zadatak pretvoriti Srbiju u zemlju očišćenu od Židova (*judenfrei*).

Osim prikaza biografije oca zločinca, važan dio u knjizi zauzima i način na koji se autorica odnosi prema njegovoj prošlosti, priznajući da ju je “kao teško breme” pratio čitav život, otkad zna za sebe.⁴ Dokazivanje očeve nevinosti – u koju je u početku bila čvrsto uvjerena – pretvorilo se u opsesiju zbog koje je zapostavljala supruga i djecu te je čak bila prisiljena potražiti i liječničku pomoć. Nakon otkrića tko je zapravo bio njezin otac, Beate Niemann započinje “obračun” s vlastitom obitelji, i to ne samo s ocem nego i majkom, jer je upravo ona bila redatelj i glavni protagonist predstave o njegovoj nevinosti. Jedino je sama tragajući za istinom mogla sebe osloboditi od “krivice neznanja”.⁵ Istodobno s distanciranjem od slike “dobroga oca” autorica se distancirala i od svoje majke i naposljetku prekinula kontakte s njom, shvativši ne samo da je znala pravu istinu o ocu i godinama je krila od vlastite djece nego da je bila i suučesnica u nekim njegovim radnjama. Nije dakle krila samo suprugovu, nego i svoju “mračnu prošlost”.

Beate Niemann nije izdvojeni slučaj kada se radi o autorima koji u svojim knjigama tematiziraju obiteljsko pamćenje.⁶ Iako opisuju događaje koje bi mnogi nerijetko radije zaboravili, knjige ovakve vrste pronalaze sve više čitatelja unatoč tomu što ih mnogi smatraju “teškima za čitanje”.⁷ Uzrok možda leži u činjenici da one, osim što tematiziraju teško podnošljive događaje, često potiču na razmišljanje i o vlastitoj obiteljskoj prošlosti, odnosno ulozi članova vlastite obitelji. Upravo u strahu od traumatičnih otkrića do kakvih je došla

³ Prema procjenama, u zloglasnoj *dušegupki*, kamionu plinskoj komori, ubijeno je oko 7000 žena i djece. Jovan BAJFORD, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011., 44.

⁴ B. NIMAN, *n. dj.*, 176.

⁵ *Isto*, 173.

⁶ Usp. Achim SAUPE, “Neues und Altes aus dem Familiengedächtnis des ‘DrittenReichs’”, <http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=10473&ausgabe=200703> (posjet 21. studenoga 2012.).

⁷ Usp. “Vater war ein Verbrecher”, <http://www.zeit.de/2006/08/Vater_war_ein_Vebrecher> (posjet 21. studenoga 2012.).

Niemann – iako ona nipošto ne moraju biti tako širokih razmjera – mnogi i dalje izbjegavaju te teme. No povećava se broj onih koji razumiju važnost istraživanja individualnih i obiteljskih iskustava u procesu ovladavanja prošlošću.

Ovladavanje prošlošću (*Vergangenheitsbewältigung*) danas je sastavni dio njemačke kulture sjećanja, ali procvat sjećanja proteklih desetljeća nije nipošto ograničen isključivo na taj prostor. Neki autori smatraju da je suvremeno zanimanje za prošlost te za načine njezina održavanja i aktiviranja u znanosti i izvan nje (to jest pamćenja i sjećanja) postalo gotovo opsesivno.⁸ U Njemačkoj se morala dogoditi smjena generacija prije nego što je mračna nacistička prošlost postala temom istraživanja i javnih debata, to jest morala je izaći iz granica iskustvene domene i postati dijelom kulturalnoga pamćenja. Ovladavanje prošlošću pritom nije proces koji treba voditi samo izmirenju sa zločinima i oprost, nego proces učenja kako živjeti sa sjećanjem da su zločini dio i vlastite povijesti i vlastitog grupnog identiteta.⁹

To novo shvaćanje njemačke povijesti, historizaciju njemačkoga odnosa prema nacionalsocijalizmu te promjenu njemačke kulture sjećanja i kulture povijesti u europskome kontekstu odlučila je problematizirati Aleida Assmann kad joj je 2006. *Kulturwissenschaftliches Institut* u Essenu ponudio da održi niz predavanja.¹⁰ Trebala je dati djelomično konzistentnu sliku njemačkoga povijesnog identiteta koji obuhvaća dijelove tradicije njemačke povijesti od srednjega vijeka preko ranoga novog vijeka do XVIII. i XIX. stoljeća.¹¹ “Što to čini njemački povijesni identitet?” zapitala se, znajući da nije jednostavno odgovoriti na to pitanje i da mora vrednovati njemačku baštinu u dugome trajanju. Pritom je uočila da je postavljeno pitanje nesumnjivo povezano s pitanjem prisutnosti povijesti u pamćenju. Tako je nastala knjiga *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung* (2007.).¹² Za Aleidu Assmann, anglisticu i

⁸ Todor KULJIĆ, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006., 273.

⁹ *Isto*, 279.

¹⁰ Aleida Assmann (1947.) njemačka je anglistica i egiptologinja, profesorica na Sveučilištu u Konstanzu. Istraživački su joj interesi povijest čitanja i pisma, historijska antropologija, njemačka kultura sjećanja nakon Drugoga svjetskog rata, teorije pamćenja te generacije u književnosti i društvu. Neke od njezinih najvažnijih knjiga su *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (1993.), *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (1999.), *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (ur. A. Assmann i Ute Frevert, 1999.), *Das kulturelle Gedächtnis an der Millenniumsschwelle. Krise und Zukunft der Bildung* (2004.), *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (2006.), *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung* (2007.), *Die Zukunft der Erinnerung und der Holocaust* (ur. A. Assmann i Geoffrey Hartman, 2012.). Više podataka dostupno je na: <<http://www.netzwerk-kulturwissenschaft.de/beteiligte/universitaet-konstanz/prof-dr-aleida-assmann>> (posjet 8. siječnja 2013.).

¹¹ Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München, 2007., 7.

¹² U slobodnom prijevodu: *Povijest u pamćenju. Od individualnog iskustva do javnog insceniranja*.

egiptologinju koja se devedesetih godina XX. stoljeća profilirala na području kulturne antropologije, teme pamćenja, sjećanja i zaborava nipošto nisu bile nove. Godinu dana prije objavila je knjigu *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (2006.),¹³ u kojoj na primjeru poslijeratne Njemačke propituje mogućnosti suočavanja s prošlošću, to jest prikazuje različite načine na koje su se pojedinci ili skupine prisjećali i prisjećaju razdoblja Drugoga svjetskog rata, inzistirajući pritom na humanizaciji odnosa prema žrtvama. Kako sama autorica ističe u uvodnome dijelu, tema knjige nije holokaust ili Drugi svjetski rat, nego dinamika individualnoga i kolektivnoga sjećanja “u sjenci” traumatične prošlosti.¹⁴ Osim pamćenja, sjećanja, zaborava, individualnoga i kulturalnoga pamćenja, kulture sjećanja i politike povijesti, važno mjesto u knjizi zauzimaju kategorije trijumfa i traume. Pri bavljenju kulturom sjećanja nezaobilazna je i njezina studija o mjestima pamćenja i kulturalnome pamćenju *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (1999.),¹⁵ a svakako je važna i knjiga nastala 1999. u suradnji s njemačkom povjesničarkom Ute Frevert *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*.¹⁶

U ovom će se eseju pokušati dati kratak osvrt na neke od ključnih koncepta Aleide Assmann, uz naglasak na aspektima nasilja i traume te načinima suočavanja s prošlošću.

Pozitivna i negativna sjećanja: trijumf i trauma

“Čega se to Nijemci mogu sjećati?” zapitala se Aleida Assmann i kao ilustraciju navela nekoliko različitih primjera. Godine 1977. u Frankfurtu je održana izložba o dinastiji Hohenstaufen.¹⁷ Posjetitelji su mogli razgledati eksponate koji su “govorili” o tom dijelu njemačke povijesti. Izložba je ostvarila nezapamćen uspjeh. Povod izložbe bila je 25. obljetnica ujedinjenja Badena i Württemberga. Pritom se kratko poglavlje lokalne povijesti uklopilo u 800 godina staru povijest. Službeni cilj izložbe, koji se nastojao ostvariti posezanjem za srednjovjekovljem, bio je “ojačati povijesnu svijest, koja nam pomaže da ponovno dobijemo i produbimo naš historijski identitet”.¹⁸ Iznimno mnogo posjetitelja privukla je i izložba održana 2006. povodom dvjestote godišnjice raspada Svetoga

¹³ Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011.

¹⁴ *Isto*, 15.

¹⁵ U slobodnom prijevodu: *Mjesta sjećanja. Oblici i mijene kulturalnog pamćenja*.

¹⁶ U slobodnom prijevodu: *Zaboravljanje povijesti – opčinjenost poviješću. O ophođenju s njemačkim povijestima nakon 1945. godine*.

¹⁷ Dinastija Hohenstaufen vladala je Svetim Rimskim Carstvom Njemačke Narodnosti od 1138. do 1254. godine.

¹⁸ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 139.

Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti. Svrha izložbe nije bila samo uprizoriti povijest nego i razviti panoramu srednjoeuropske umjetnosti i kulture. Time je na neki način postavljeno pitanje koliko je Sveto Rimsko Carstvo važno za razumijevanje pitanja europskoga jedinstva.¹⁹ Iako je Sveto Rimsko Carstvo zapravo bilo prepreka ujedinjenju njemačkih zemalja, ono je uistinu bilo fenomen koji je bitno obilježio povijest katoličke Europe, a njegovu su baštinu njemački posjetitelji izložbe očito mogli prihvatiti kao “svoju”.

No povijesni se identitet ne sastoji samo od veličanstvenih trenutaka, slav-nih vladara i uspjeha nego i – kao što je to slučaj s Nijemcima – od epizoda obilježenih strahotama i sramotom. U tom se slučaju može govoriti o negativnom sjećanju. Prema Reinhartu Kosellecku, negativno sjećanje može se tumačiti dvojako. Prvo, odrednica “negativno” odnosi se na negativno unutar samoga sjećanja odnosno na sadržaj koji je u njemu pohranjen, a nije dobrodošao, nego je dostojan prijezira. Drugo, negativno sjećanje znači da se ono zatvara pred uspomena, odbija primiti k znanju ono negativno, potiskuje ga te tako prepušta prošlosti i izručuje zaboravu.²⁰

Aspektima negativnog sjećanja bavile su se dvije, također dobro posjećene, izložbe 2006. godine: “Erzwungene Wege” i “Flucht, Vertreibung, Integration”. Obje su polazile od predstavljanja povijesti sa stajališta žrtava, što je jedan od ključnih pojmova u radu Aleide Assmann. No u središtu potonje nisu bili Židovi, nego Nijemci. Za razliku od holokausta, gdje su uloge počinitelja i žrtava jasno definirane, Nijemci se u pitanju progona nalaze i na strani počinitelja i na strani žrtava. Ta je izložba bila simptom pomicanja perspektive i proširenja povijesne interpretacije, pri čemu su se počeli tematizirati događaji i iskustva koje službeni povijesni diskurs odnosno javne debate povjesničara prije nisu uzimali u obzir ili su ih marginalizirali.²¹

Vratimo se dakle još jednom na pitanje postavljeno na početku ovoga odlomka: Čega se to Nijemci mogu sjećati? Da bi odgovorila na to pitanje, autorica u knjizi *Geschichte im Gedächtnis* postavlja drugo: Koliko je duga, odnosno kratka njemačka povijest?²² Pritom ne daje eksplicitan odgovor, nego upućuje na dva modela bavljenja njemačkom prošlošću. Osamdesetih godina XX. stoljeća došlo je do svojevrsnog pomicanja fokusa povijesnoga zanimanja: u središtu više nije bila duga njemačka prošlost, nego je u prvi plan došla povijest nacionalsocijalizma i holokausta. Zbog te usredotočenosti na holokaust (*Holocaustfixierung*) Karl Heinz Bohrer govori o radikalno skraćenoj njemačkoj povijesti. Prema Bohreru, Nijemci pate od dramatičnog gubitka povijesti (*Geschichtsverlust*), koji ne uoča-

¹⁹ Frank POHLE, “Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Hans Ottomeyer, Jutta Götzmann, Ansgar Reiß (Hgg.)”. Recenzija kataloga i zbornika eseja dostupna na: <<http://www.sehepunkte.de/2007/09/11776.html>> (posjet 3. studenoga 2012.).

²⁰ Rajnhart KOSELEK, “Oblici i tradicija negativnog sećanja”, u: *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, ur. Folkhard Knige i Norbert Fraj, Novi Sad – Beograd, 2011., 32.

²¹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 146.-147.

²² *Isto*, 15.

vaju jer su se posvetili opsesivnom povijesnom sjećanju, izgubivši pritom iz vida dubinu njemačke povijesti.²³ Sjećajući se jednoga, prouzročili su zaboravljanje mnoštva,²⁴ a njihov odgovor na civilizacijski lom bio je apsolutni lom s poviješću i izjednačavanje prošlosti isključivo s nacističkom prošlošću. O tome koliko je ta rasprava (bila) prisutna u njemačkome društvu svjedoči i jedan broj njemačkoga tjednika *Der Spiegel* iz 1998. godine. Tjednik se uključio u javne rasprave o podizanju spomenika židovskim žrtvama u Berlinu, donoseći na naslovnici fotografiju zatočenih Židova sa skicom budućega spomenika, sažimajući debatu naslovom: "Previše sjećanja?" ("Zu viel Erinnerung?").²⁵

Dok Bohrer govori o radikalnom gubitku prednacističke prošlosti (*radikaler Vergangenheitsverlust*),²⁶ Hermann Lübbe u istome razdoblju uočava sve veće zanimanje za prošlost, koje se očituje primjerice u povećanju broja posjetitelja muzeja, pa govori čak o ekspanzivnom historicizmu (*expansiver Historismus*).²⁷ Iako se na prvi pogled čini da je riječ o dva suprotstavljena modela, radi se zapravo o različitim aspektima prošlosti. Bohrera zanima nacionalna povijest, a Lübbea kulturna evolucija; subjekt Lübbeove kulturne evolucije je čovječanstvo, a Bohrerov kolektivni subjekt je nacija. Dok Lübbe razmišlja u paradigmi modernizacijske teorije (*Modernisierungstheorie*), Bohrer to čini u paradigmi kulturne teorije pamćenja (*kulturelle Gedächtnistheorie*).²⁸ Ono što je novo u paradigmi koju koristi Bohrer jest pojam identiteta, koji dobiva sve više prostora u povijesnim interpretacijama.²⁹ Assmann u svojim istraživanjima polazi od teze da je nova konjunktura tema pamćenja i identiteta povezana s iskustvom i priznanjem traumatičnih lomova.³⁰ Povijesne traume, koje danas potiču diskurs o pamćenju i identitetu, sežu pola stoljeća unatrag, pa čak i dalje u prošlost.³¹ Traumu su iskusili, na primjer, robovi dopremljeni iz Afrike i autohtono stanovništvo takozvanoga Trećeg svijeta koje su Europljani iskorijenili novim bakterijama i vatrenim oružjem. U traumatična iskustva novijega doba ubraja se genocid nad Armencima u sjeni Prvoga svjetskog rata te genocid nad europskim Židovima, Sintima, Romima i ostalim obespravljenim društvenim manjinama tijekom Drugoga svjetskog rata.³²

²³ Isto, 16. i 17.

²⁴ Isto, 18.

²⁵ *Der Spiegel*, Hamburg, 35/1998.

²⁶ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 19.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, 22.

³⁰ Isto. Ova promjena paradigme, to jest pomak od historijske znanosti prema kulturi sjećanja, ne odnosi se samo na slučaj Njemačke, nego ju je potrebno sagledati u širim, europskim razmjerima. Najzaslužniji za nju su Étienne François i Pierre Nora.

³¹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 23.

³² Aleida ASSMANN, Ute FREVERT, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*, Stuttgart, 1999., 44.

Trauma je pojam preuzet iz medicinske dijagnoze. Osim ozljede, posebno one izazvane iznenadnom fizičkom silom, trauma označava i težak doživljaj (duševni šok) koji duže ili kraće vrijeme ometa normalan tijek psihičkih aktivnosti, odnosno znači psihičko opterećenje.³³ Psihička trauma nastaje, riječima Aleide Assmann, “uslijed doživljenog iskustva ekstremnog nasilja koje je ugrozilo život i duboko ranilo dušu”. Da bi se doživljaj mogao preživjeti, aktivira se psihički mehanizam obrane. Događaj se registrira, ali se ruše mostovi prema svijesti. Premješta se u stanje latencije, koje dugo može ostati ispod površine.³⁴ Prema Bernhardu Giesenu, kod traume dolazi do razaranja subjektivnosti i svođenja žrtve na status objekta.³⁵

Da bi se razumjela važnost traume u interpretaciji povijesnih zbivanja, neophodno je uvesti još nekoliko kategorija. Reinhart Koselleck pitao se: *Koga se sjećamo? Čega se sjećamo? Kako se sjećamo?*³⁶ Assmann dodaje tomu još jedno pitanje: *Tko se sjeća?*³⁷ Naime sjećati se mogu pobjednici i gubitnici. Riječima Ernsta Renana, “herojska prošlost, veliki ljudi, slava (...) – to je socijalni kapital na kojem počiva ideja nacije”,³⁸ a ono što se ne uklapa u tu herojsku sliku pada u zaborav.³⁹ Međutim i porazi mogu postati središnje povijesne referentne točke jer “zajednička patnja povezuje više nego radost”, a sjećanje gubitnika ima snažniji djelotvorni potencijal nego sjećanje pobjednika.⁴⁰ Nacionalno pamćenje prihvaća i momente uzvišenja i momente poniženja pod pretpostavkom da ih je moguće obraditi u semantici herojske slike povijesti.⁴¹

No Drugi svjetski rat bio je po mnogočemu specifičan. Totalni rat⁴² nije uključivao samo dvije skupine vojnika, pobjednike i poražene, nego i velik dio civilnoga stanovništva. Glavna teza Aleide Assmann jest da je njemačko nacionalno pamćenje nakon 1945. bilo i gubitničko pamćenje, ali i pamćenje poči-

³³ “Trauma”, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2003., 1346.

³⁴ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 114.

³⁵ *Isto*, 116. To svođenje na status objekta potvrdile su primjerice i žene žrtve silovanja u Domo-vinskome ratu, opisujući svoje bolno iskustvo riječima: “Mučeno nam je tijelo, ali još više srce i duša.” Usp. izlaganja na okruglome stolu održanom 3. travnja 2012. u Vukovaru: <<http://blog.vecernji.hr/suncica/2012/04/04/muceno-nam-je-tijelo-ali-jos-vise-srce-i-dusa-g%C8%8Dvori-zena-zrtava-silovanja-snjezane-maljak-i-durdice-pankas-te-urednice-suncice-marije-sliskovic-na-okruglom-stolu-odrzanom-3-travnj/>> (posjet 3. listopada 2012.).

³⁶ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 75. i R. KOSELEK, *n. dj.*, 36. (kurzivom istaknula I. C. J.).

³⁷ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 75.

³⁸ *Isto*.

³⁹ *Isto*, 76.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ *Isto*, 78.

⁴² Sintagmu “totalni rat” popularizirao je britanski povjesničar Peter Calvocoressi (1912.–2010.). Usp. Peter CALVOCORESSI, Guy WINT, John PRITCHARD, *Total War. Causes and Courses of The Second World War*, New York, 1989.

nitelja.⁴³ Od herojske semantike časti prešlo se na diskurs o počiniteljima i žrtvama, odnosno traumati.

Žrtva i poraženi nisu istoznačnice. Suprotan pojam poraženom je pobjednik, a žrtvi počinitelj. Gubitnici su sudionici ratnih zbivanja, a kod žrtava ne postoje nikakve pretpostavke koje počivaju na principu uzajamnosti.⁴⁴ Žrtve masovnih pogubljenja u koncentracijskim logorima i na drugim stratištima bili su nevini civili, koji su na osnovi "rasno-zooloških ili nadri-higijenskih kriterija" jednostavno sustavno uništavani, gotovo nemajući mogućnosti da se makar dobrovoljno žrtvuju za sebi slične ili druge.⁴⁵

Sam pojam žrtve može se, prema mišljenju Aleide Assmann, tumačiti dvojako. Postoji razlika između lat. *sacrificium* i lat. *victima*. Ona raspravlja uzimajući u obzir drugu kategoriju. *Sakrificijelna žrtva* dobrovoljno zalaže svoj život (npr. religijski mučenici) te joj se poslije divimo u različitim ritualima,⁴⁶ a *viktimološka žrtva* pasivni je objekt nasilja lišen obrane. Često se teško pušta u pamćenje jer se ne može integrirati u pozitivnu sliku koju pojedinac ili kolektiv imaju o sebi,⁴⁷ to jest ne možemo joj se diviti. Dok sakrificijelna žrtva dobiva potvrdu unutar vlastite zajednice, viktimološka je žrtva, za koju nema nikakve usporedive grupe koja bi je nosila, prije svega upućena na priznanje od strane drugih koji potvrđuju njezin status. Sjećanje na viktimološku žrtvu ne može ostati unutar grupe pogođenih, nego zahtijeva da se krug njegovih nosilaca proširi tako što će steći javno priznanje i javni odjek.⁴⁸ Mora dakle postojati etičko sjećanje, tj. sjećanje koje nadilazi grupne interese.⁴⁹

Važnu ulogu pritom ima takozvani moralni svjedok. Moralni svjedok oblikovao se u vremenu nakon holokausta. On u sebi sjedinjuje ulogu žrtve i ulogu svjedoka, ali – primjerice za razliku od religijskoga mučenika – ne postaje svjedok neke pozitivne poruke tako što umire za nju, nego otkriva strašan zločin i svjedoči o njemu tako što preživljava.⁵⁰ On svjedoči široj javnosti o zločinima koje je iskusio na vlastitoj koži. Budući da zaborav štiti počinitelje i slabi žrtve, sjećanje u obliku svjedočanstva postalo je u međuvremenu etička obveza i oblik naknadnoga otpora.⁵¹

Do porasta zanimanja za sjećanja preživjelih žrtava holokausta došlo je osamdesetih godina XX. stoljeća. No rana svjedočanstva preživjelih nastajala su u koncentracijskim logorima, zatvorima i getima između 1933. i 1945. go-

⁴³ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 80.

⁴⁴ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 44.

⁴⁵ R. KOSELEK, *n. dj.*, 35.

⁴⁶ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 87.

⁴⁷ *Isto*, 89.

⁴⁸ *Isto*, 92.

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ *Isto*, 107. i 108.

⁵¹ *Isto*, 112.

dine. Ona su sastavljena kao suvremena svjedočanstva patnje i poniženja, upravo radi spašavanja od zaborava. Bilo je i svjedočanstava koja su objavljena neposredno nakon rata i služila su kao dokumentacija protivljenja nacionalsocijalističkomu režimu, to jest cilj im je bio dokazati da je i među Nijemcima bilo žrtava Hitlerova režima ne bi li se tako osporila optužba za kolektivnu krivnju.⁵² Nasuprot tomu, književna svjedočanstva preživjelih žrtava holokaušta dobila su veći odjek u javnosti tek nekoliko desetljeća poslije. Njemačko izdanje knjige Prima Levija *Zar je to čovjek* objavljeno je, doduše, 1961., a *Dnevnik Ane Frank* već 1950. godine. Objavljivanjem potonje knjige u središtu pozornosti šire zajednice našla se sudbina židovske djevojčice, ali je prošlo još dosta vremena prije nego što je specifično židovsko iskustvo žrtava priznato kao središnji sastavni dio sjećanja na nacionalsocijalizam.⁵³ Bez obzira na sudski proces u Nürnbergu i suđenje Adolfu Eichmannu, sedamdesetih godina XX. stoljeća istrebljenje Židova još nije bila široko prihvaćena povijesna činjenica, nije bilo komemoracija niti se o tome raspravljalo u medijima. Ipak, s vremenom je nastajalo sve više književnih djela i filmova, svjedočanstava preživjelih i znanstvenih radova, a sami logori služili su kao mjesta pamćenja.⁵⁴ Jedan od događaja koji je doprinio širenju svijesti o sustavnom uništavanju Židova bilo je zasigurno i prikazivanje filma *Holokaust* 1979. godine.⁵⁵

Što nas uopće potiče na sjećanje? Mogući impuls svakako je potreba za znanjem. Nju zadovoljavaju povijesne knjige, muzeji, izložbe, filmovi, spomenici i tomu slično. Taj impuls odgovara Lübbeovoj koncepciji. Drugi je impuls potvrđivanje identiteta (*Identitätsvergewisserung*) u smislu o kojem govori Bohrer.⁵⁶ No Assmann veliku pozornost posvećuje trećemu impulsu, koji polazi od imperativa: "Moraš se sjećati!" Karl Jaspers već je neposredno nakon rata govorio o krivnji Nijemaca i Njemačke pred čitavim svijetom, naglašavajući kako se o njoj raspravlja sa srdžbom, užasom, mržnjom i prijezirom te da se traži kazna i odmazda.⁵⁷ Iako u Njemačkoj postoje ljudi koji priznaju krivnju, uključujući u nju i svoju, postoje i oni koji sebe drže nevinima, okrivljujući druge, dodaje Jaspers. Svjestan da ljudi koji su preživjeli rat žive u velikoj bijedi, razmišljajući uglavnom o tome kako izdržati u oskudici i neimaštini, zanimajući se za "ono što donosi posao i kruh, stan i toplinu",⁵⁸ shvaćao je da preživjeli Nijemci "jednostavno

⁵² *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland*, ur. Torben Fischer i Matthias N. Lorenz, Bielefeld, 2007., 40.

⁵³ *Isto*, 41.

⁵⁴ Rene SIGRIST, Stela GERVAS, "Evropsko sećanje u vreme 'paradigme žrtve'", u: *Mesta Evrope. Mitovi i granice*, ur. Stela Gervas i Fransoa Rose, Beograd, 2010., 293.

⁵⁵ Američki film *Holokaust* (originalni naslov *Holocaust*) snimljen je 1978. u produkciji televizijske kuće NBC. Sastoji se od četiri dijela i donosi priču o tragičnoj sudbini nekoliko generacija židovske obitelji Weiss. Film se snimao u Austriji i Zapadnoj Njemačkoj, režirao ga je Marvin J. Chomsky, a neke od glavnih uloga tumače popularni glumci James Woods i Meryl Streep.

⁵⁶ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 25.-26.

⁵⁷ Karl JASPERS, *Pitanje krivnje. O političkoj odgovornosti Njemačke*, Zagreb, 2006., 16.

⁵⁸ *Isto*.

žel[e] prestati patiti, (...) izaći iz bijede, živjeti, ali ne i razmišljati”⁵⁹ Ipak, Jaspers u knjizi *Pitanje krivnje* (*Schuldfrage*, 1946.) inzistira na tome da su Nijemci obvezni zauzeti jasan stav o pitanju vlastite krivnje i iz njega izvući zaključke zato što ih na to obvezuje *ljudsko dostojanstvo*.⁶⁰

Zapovijed “Moraš se sjećati!” vrijedi ondje gdje ne postoji spontani impuls za sjećanje i gdje se, naprotiv, radije bira zaborav kako bi se uklonili stid i krivnja.⁶¹ Izazov te etičke dužnosti (*ethische Pflicht*) sastoji se od toga da se aspekti vanjske perspektive uključe u vlastitu sliku o sebi. Sjećati se nečega što bi se radije htjelo zaboraviti ne odgovara nikakvoj ljudskoj potrebi ili potrebi potvrđivanja identiteta i upravo je zato etički aspekt.⁶² Cilj je etičkoga zaokreta vratiti žrtvi njezino dostojanstvo: u kontekstu identiteta izgrađenog na ulozi žrtve riječ je o preobražaju traume u čast u smislu polaganja prava i pozitivnog samovrednovanja.⁶³

Sigmund Freud doveo je pojam traume u vezu s počiniteljima, a može se dogoditi primjerice kod slučajnog ubojstva.⁶⁴ Međutim Aleida Assmann traumu povezuje gotovo isključivo s iskustvom žrtava, spominjući tek usput mogućnosti postojanja koncepta počiniteljske traume. Žrtve holokausta bile su bez obrane i tu se neosporno može govoriti o traumi žrtava, no jesu li i počinitelji mogli iskusiti neki oblik traume? Assmann smatra da su Nijemci “svoje individualno ja” napustili “postajući članovi kolektiva čiju su ideološku misiju preuzeli, a koji ih je obvezao na nasilje i programirao da budu neosjetljivi”.⁶⁵ Kao ilustracija njezine teze mogla bi poslužiti prva epizoda britanske dokumentarne serije *Auschwitz: nacisti i “konačno rješenje”* (*Auschwitz: The Nazis And The “Final Solution”*). U njoj je prikazan intervju s Karlom Friedrichom, pripadnikom 1. SS brigade, koja je tijekom 1941. godine ubijala Židove u Ukrajini:

- Jeste li osjećali nešto dok ste pucali?
- Ništa.
- O čemu ste razmišljali?
- Samo o tome hoću li pogoditi u ono što sam naciljao.
- Jeste li imali grižnju savjesti zbog ljudi židovske nacionalnosti koje ubijate?
- Ne, moja mržnja prema Židovima bila je suviše velika.⁶⁶

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, 17. (kurzivom istaknula I. C. J.).

⁶¹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 26.

⁶² Isto.

⁶³ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 97.

⁶⁴ Isto, 117.

⁶⁵ Isto, 118.

⁶⁶ “Šokantnu ispovijed ubojice po prvi puta Hrvati su mogli vidjeti u prime timeu”, *Jutarnji list* (Zagreb), 23. VII. 2012. (<<http://www.jutarnji.hr/sokantnu-ispovijed-ubojice-po-prvi-puta-hrvati-su-mogli-vidjeti-u-prime-timeu/1042749>>).

Može se raspravljati o tome jesu li ljudi poput Friedricha, koji su bili produkti nacističkoga “programiranja”, mogli doživjeti traumu zbog ubijanja svojih žrtava. Assmann smatra da je pojam počiniteljske traume problematičan i da izostanak traumatizacije, osjećaja krivnje i kajanja pokazuje koliko daleko može ići to “programiranje” i “kondicioniranje” da se stvori počinitelj. Priznaje da su počinitelji mogli doživjeti traumatski šok na primjer kad su saznali za Hitlerovo samoubojstvo jer su shvatili da su marionete.⁶⁷ Citirajući još jednom Bernharda Giesena, djelomično prihvaća njegovu tezu da trauma počinitelja može nastati “kad trijumfalistička fantazija o svemoći neposredno udari u svoje granice”.⁶⁸ Do nacionalsocijalističke počiniteljske traume doveli su naglo promijenjeni okvirni uvjeti razmišljanja, vrednovanja i djelovanja.⁶⁹ Nije bilo iznenadnog buđenja savjesti, nego se javila svijest o dramatičnoj sramoti koja je rezultat potpunog gubitka obraza. Stoga je, dodaje, bolje govoriti o traumi srama.⁷⁰ Nijemci dakle nisu doživjeli traumu zbog počinjenih zločina, nego zbog toga što se to objavilo.⁷¹ Dogodio im se svojevrsan “šok istine” (*Schock der Wahrheit*).⁷²

Trauma je kod Assmann ipak uglavnom povezana s duševnim oboljenjima žrtava,⁷³ iako je u svojim ranijim radovima nešto veću pozornost pridala i traumi na strani počinitelja, smatrajući da je ona bila moguća i među Nijemcima počiniteljima zločina i među onima koji nisu bili pojedinačno odgovorni za zločine. Dok žrtve pate od svojih sjećanja jer im se u njima uvijek iznova vraćaju najmučniji doživljaji, počinitelji pate zbog pritiska da se moraju sjećati.⁷⁴

Kao što se vidi iz citiranih teza, Assmann ne odbacuje koncept traume koja se može javiti među počiniteljima, ali ne prihvaća sasvim sam pojam počiniteljske traume. Prema njezinim shvaćanjima, ono što je sigurno jest trauma krivnje koja je prešla na sljedeće generacije i koja može voditi različitim reakcijama: prihvaćanju ili odbijanju.⁷⁵ Saznavši za njezino otkriće, prijatelji Beate Niemann tješili su je i uvjerali da nije kriva za zločine koje je počinio njezin otac: “Naravno da nisam kriva, ali bih sebe učinila krivom da sam šutjela i da čitav svoj odgojni rad nisam primijenila bar na svoju djecu i unuke, da više nitko iz moje obitelji ne postane kriv iz neznanja.”⁷⁶

⁶⁷ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 118.

⁶⁸ *Isto*, 119.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ *Isto*, 120.

⁷¹ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 139.

⁷² *Isto*, 124.

⁷³ *Isto*, 115.

⁷⁴ *Isto*, 114.

⁷⁵ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 120.

⁷⁶ B. NIMAN, *n. dj.*, 173.

Načini suočavanja s prošlošću: pojedinci i generacije

Suočavanje s vlastitom krivnjom nikada nije lako, ali je itekako potrebno. Vraćajući se još jednom na prije citiranu Jaspersovu knjigu, kao lajtmotiv može nam poslužiti nekoliko njegovih rečenica: "Mi Nijemci zaista smo bez iznimke obvezni da o pitanju naše krivnje imamo jasno gledište i iz njega izvlačimo zaključke. (...) Pitanje krivnje je, više od pitanja koje drugi postavljaju nama, pitanje koje postavljamo sami sebi."⁷⁷ I Beate Niemann se zapitala kad će to njemačke obitelji biti spremne suočiti se sa svojom prošlošću.⁷⁸

Postoje različite vrste krivnje. Sam Jaspers, primjerice, definira četiri tipa: kriminalnu krivnju (zločini su objektivno dokaziva djelovanja koja krše jednoznačne zakone, a instanca koja je određuje je sud), političku krivnju (vezanu uz djelovanje državnika i pripadnost određenoj državi uslijed čega se moraju snositi posljedice za djelovanje te države; instanca je sila i volja pobjednika u slučaju poraza dotičnog režima), moralnu krivnju (postojanje moralne odgovornosti za djela koja pojedinac čini; instanca je vlastita savjest) te metafizičku krivnju (osjećaj suodgovornosti za sve zlo i svu nepravdu na svijetu; instanca je sam Bog).⁷⁹

Kad Assmann spominje krivnju koja je prešla na djecu, misli uglavnom na krivnju u smislu metafizičke. Od nje se može osloboditi samo ako se otvoreno suoči s onime što se dogodilo i nastoji spriječiti da se to ponovi. Tada "nikada više" Willyja Brandta postaje imperativ sjećanja, a ne puka pouka prošlosti.⁸⁰

Odnos prema toj krivnji i način na koji se s njom "obračunava" mijenjali su se ovisno o generacijama. Prema Karlu Mannheimu, takozvani generacijski kontekst (*Generationszusammenhang*) počiva na ključnim zajedničkim povijesnim iskustvima, jednakim socijalizacijskim obrascima i zajedničkim vrijednosnim strukturama.⁸¹ Generacijski identitet tako je važan dio našega individualnog identiteta.⁸² Generacije ne nastaju samo datumom rođenja, nego i istim iskustvom, tj. ključnim događajima.

Potrebno je međutim razlikovati generaciju kao izraz autotematizacije i generaciju kao analitičku kategoriju. Autotematizacija podrazumijeva odnos koji pojedinac stvara spram sebe samoga osjećajući se dijelom nekog kolektiva, ako ga smatra važnim za razumijevanje samoga sebe i ako se preko njega povezuje s drugima koje smatra istima ili barem sličnima. Osim toga, društvene skupine mogu se zamišljati i artikulirati kao generacije u nastojanju da tako

⁷⁷ K. JASPERS, *n. dj.*, 17.

⁷⁸ B. NIMAN, *n. dj.*, 177.

⁷⁹ K. JASPERS, *n. dj.*, 19.-20.

⁸⁰ T. KULJIĆ, *n. dj.*, 293.

⁸¹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 33.

⁸² *Isto.*

izraze određene interese ili potrebe čitavog društva.⁸³ Generacija dakle u prvome slučaju obuhvaća individualno pripajanje skupini, ali i kolektivni samoopis. Generacija kao analitička znanstvena kategorija ne uzima u obzir tek samorazumijevanje članova društvene skupine koja se promatra, nego ih određuje na temelju “objektivnih” parametara.

Prvi, a pogotovo Drugi svjetski rat orijentiri su za razlikovanje generacija XX. stoljeća. Ne smiju se pritom zanemariti ni fenomeni masovnih društava, koji su također doprinijeli tim razlikama. Različite generacije doživjele su rat iz različite perspektive: od onih koji su se borili u oba rata do onih koji su kao djeca proživljavali posljedice rata. Od kraja XVIII. stoljeća, s razvojem zapadne moderne, svakoj novoj generaciji priznaje se pobunjenički potencijal, usmjeren u prvome redu protiv prethodne generacije.⁸⁴ Prethodna generacija postaje tako imaginarni protivnik čiji se ideali i sustav vrijednosti dovode u pitanje i naposljetku odbacuju. Iako u XX. stoljeću možemo razlikovati sedam generacija, Aleida Assmann posebno mjesto daje trima: tzv. generaciji '33. (rođeni između 1900. i 1920.),⁸⁵ generaciji '45. (1926.–1929.) i generaciji '68. (1940.–1950.), zastupajući tezu da se jedna bez druge ne mogu razumjeti.

Generaciju '33. karakterizira visok stupanj politizacije i militarizacije, pa ih Helmut Schelsky naziva i “politiziranom mladeži” (*politisierte Jugend*). Prvi svjetski rat dotaknuo ih je kao djecu, a Drugi svjetski rat proživjeli su od početka do kraja i sami sudjelujući u njemu. Odgovor na poraz u Prvome svjetskom ratu i krize Weimarske Republike bila je politizacija i militarizacija uz rapidnu propast vrijednosti građanskoga individualizma. Nacionalsocijalizam su smatrali nastavkom *Jugendbewegung*a s početka stoljeća.⁸⁶ Potrebno je ipak dodati da je nacifikacija obuhvatila sve slojeve društva, a *Jugendbewegung* je bio fenomen jednoga segmenta njemačkoga društva.⁸⁷ Djeca generacije '33. pripadnici su generacije '68.

Ralf Dahrendorf mladiće rođene oko 1900. smatra “žrtvama” i “objektima događaja vremena”.⁸⁸ Odrasli su u međuratnome dobu, a njihova su generacijska iskustva “bila zbunjujuća, pa i traumatska”: mit o podlom napadu s leđa, Versailles kao “sramotni sporazum”, deposediranje i inflacija kao “krivnja republike”, zaposjedanje ruskoga područja, osiromašenje kao posljedica svjet-

⁸³ Ulrike JUREIT, “Generation, Generationalität, Generationenforschung”, *Docupedia-Zeitgeschichte*: <<http://docupedia.de/docupedia/images/8/8a/Generation.pdf>> (posjet 3. studenoga 2012.).

⁸⁴ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 36.

⁸⁵ Generacije su dobile ime prema godinama u kojima su njihovi pripadnici mogli djelovati kao zreli ljudi.

⁸⁶ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 60.-61.

⁸⁷ Zahvaljujem prof. dr. sc. Dragi Roksandiću na ovoj napomeni.

⁸⁸ Ralf DAHRENDORF, *Iskušnja neslobode. Intelektualci u dobima kušnje*, Zagreb, 2008., 94.

ske gospodarske krize, “zakazivanje Weimara”.⁸⁹ Pripadnike istoga naraštaja naziva “socijalizacijskim kohortama” kojima obilježja daju slična iskustva.⁹⁰

Između generacije ‘33. i ‘68. nalazi se važna i utjecajna međugeneracija ‘45. Iako su neki od njih sudjelovali u ratu, bili su premladi za karijeru u Trećem Reichu (takozvani *Flakhelfer*), pa ih nakon rata nisu smatrali počiniteljima zločina, nego su dobili priliku da iznova započnu život. Schelsky ih naziva “skeptičnom generacijom” (*skeptische Generation*). Među njima ima mnogo sociologa, književnih teoretičara, povjesničara i drugih znanstvenika društveno-humanističkoga područja koji su se afirmirali sedamdesetih godina XX. stoljeća, a zajednička im je bila neutaživa žeđ za inovacijama.⁹¹ Ta je generacija stasala nakon rata, a neki je autori nazivaju i “mladom generacijom” (*Junge Generation*), podrazumijevajući pod tim pojmom heterogenu skupinu publicista i literata koji su se zalagali za radikalni politički i književni novi početak u Njemačkoj nakon 1945. godine.⁹² Ne radi se o točno određenoj dobnoj skupini, nego o Nijemcima između 18 i 35 godina starosti, koji su se od starijih razlikovali po tome što nisu bili odgovorni za Hitlera, a od mlađih po iskustvu ratišta i ratnoga zarobljeništva.⁹³ Pripadnici mlade generacije distancirali su se od svojih očeva, smatrajući ih odgovornima za rat, a sebe žrtvama.⁹⁴

Predstavnici generacije ‘68. svoje uzore nisu tražili među njima, nego među židovskim intelektualcima, protjeranima iz Njemačke, od kojih su se neki i vratili iz emigracije. Generaciji ‘68. pripada i Beate Niemann. Kao što je već spomenuto, njezin otac Bruno Sattler proveo je 25 godina u zatvorima unatoč nastojanjima obitelji da ga se amnestira i pusti na slobodu. Ogorčena nakon očeve smrti, započinje opsežna istraživanja po arhivima, različitim ustanovama i knjižnicama kako bi odgovorila na pitanje zašto je njezin nevini otac tolike godine bio lišen slobode. Otkriće ju je šokiralo: “Rezultat je činjenica da je moj otac kriv za monstruozne ratne zločine.”⁹⁵ Otac, o kojemu se u obitelji govorilo kao o čestitu, pravednu, dobru i savjesnu čovjeku koji rado pomaže drugima,⁹⁶ bio je njezin uzor. Nakon provedenog istraživanja mit o uzornu ocu i nevini čovjeku rasplinio se poput mjehura od sapunice. Njezin otac pretvorio se iznenada iz “čovjeka koji je znao za zločine” u zločinca.⁹⁷ To je saznanje razvilo kod Niemann jaku potrebu da se informira o vremenu nacionalsocija-

⁸⁹ Isto, 95. Iskustva koja su obilježila navedenu generaciju Dahrendorf preuzima od Berndta Rüttersa.

⁹⁰ Isto, 93.

⁹¹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 37.

⁹² *Lexikon der “Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland*, 54.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto, 55.

⁹⁵ B. NIMAN, *n. dj.*, 11.

⁹⁶ Isto, 128.

⁹⁷ Isto, 52.

lizma te o progonu i uništenju Židova. Došlo je do toga da pretežno čita židovske pisce i zanima se za istočnoeuropsku židovsku kulturu.⁹⁸

Unatoč tomu što su se pripadnici generacija '45. i '68. distancirali od generacije '33., postoji nekoliko značajnih razlika među njima. Prva je stupanj politizacije. Kao što je nakon politizirane mladeži generacije '33. slijedila nepolitizirana skeptična mladež '45., tako je nju naslijedila politizirana mladež '68. Druga je razlika mladost. Generacija '45. nije imala pravu fazu mladosti jer ju je naglo prekinuo Drugi svjetski rat te su rano morali ući u svijet odraslih. S njome je povezana i treća razlika: odnos prema povijesnome lomu. Iako je nacionalsocijalizam politički i kulturno bio prevladan, ostao je prisutan u obliku osobnog iskustva. Dok je generacija '45. odgovarala na taj izazov šutnjom bez srdžbe, očito vjerujući u iscjeliteljsku snagu zaborava, upravo je nedostatak gnjeva i srdžbe prema starome režimu izazvao bijes generacije '68. jer su njihovu šutnju tumačili i kao oblik tolerancije.⁹⁹

Godišta čija se socijalizacija odvijala u vremenu nacionalsocijalizma od posebne su važnosti jer su posljednja živa poveznica s tim vremenom¹⁰⁰ odnosno, riječima Güntera Grassa, manjina koja izumire.¹⁰¹ Dobivši priliku za nov početak nakon rata, mnogi od pripadnika generacije '45. poslije su prešućivali ranije dijelove svoje biografije, pa i mnogo desetljeća kasnije otkrića o dotad nepoznatim detaljima iz njihova života pune naslovnice i novinske stupce.¹⁰² Povjesničaru Christianu Meieru čini se da nikada u povijesti ni jedna generacija nije bila na tako lošem glasu i pod teretom srama kao Nijemci iz vremena između 1933. i 1945. godine.¹⁰³ Za razliku od njih, ali i svih ostalih generacija XX. stoljeća, generacija '68. specifična je po tome što njezin identitet nije naknadno doveden u vezu s nekim povijesnim događajem, primjerice ratom, nego je ona sama odredila prijelomni trenutak, proglašavajući "smrt" mnogih dotad prisutnih vrijednosti. Druga je posebnost ta da su njezini predstavnici bili prva njemačka poslijeratna politička generacija koja nije odrastala uz principe nacizma, nego su znanje o njemu stekli isključivo iz druge ruke. Upravo

⁹⁸ Isto, 127.

⁹⁹ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 43.-45.

¹⁰⁰ Isto, 39.

¹⁰¹ Isto, 47.

¹⁰² Tako je primjerice 2007. njemački časopis *Der Spiegel* objavio članke o pronađenim iskaznicama Nacionalsocijalističke njemačke radničke stranke (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP) književnika Siegfrieda Lenza i Martina Walsera te kabareta Dietera Hildebrandta, o kojima oni, navodno, nisu ništa znali. Usp. "Bericht über NSDAP-Mitgliedschaft: Hildebrandt attackiert Focus", *Der Spiegel*, 2. VII. 2007. i "Walsers NSDAP-Mitgliedschaft: Historisches Pech", *Der Spiegel*, 2. VII. 2007. Dostupno online na: <<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/bericht-ueber-nsdap-mitgliedschaft-hildebrandt-attackiert-focus-a-491823.html>> i <<http://www.spiegel.de/kultur/literatur/walsers-nsdap-mitgliedschaft-historisches-pech-a-491868.html>> (posjet 28. srpnja 2012.).

¹⁰³ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 39.

su si zbog toga uzeli za pravo izgovarati teške osude i stvoriti vlastitu, jasno zacrtanu sliku povijesti.¹⁰⁴

Kod generacije '68. posebno je izražen prije spomenuti aspekt samotematizacije. U vremenu moderne svaka nova generacija utjelovljuje želju za obnovom i razgraničenjem, ali pripadnicima generacije '68., tvrdi Aleida Assmann, nije bio važan lom s prošlošću u smislu obilježja moderne, nego se radilo o lomu sa specifičnom povijesnom datosti, točnije s nacionalsocijalizmom.¹⁰⁵ Međutim nemoguće je ne primijetiti da je i njihova pobuna implicirala modernu jer su se također pobunili protiv tradicije i odbijali dotadašnje kulturne vrijednosti. Zajedno s povijesnim lomom došlo je i do dramatične promjene u kulturalnome pamćenju: što se dotad zaboravljalo, prešućivalo i potiskivalo, toga se sjećalo. Ono čega se dotad sjećalo, uključujući humanističke tradicije, klasično obrazovanje i kulturnu povijest, to se zaboravljalo. Sjećanje i zaborav bili su obilježeni radikalnim lomom s prošlošću.¹⁰⁶ Karl Heinz Bohrer upravo je toj generaciji predbacivao opsjednutost krivnjom (*Schuldbesessenheit*) i zaboravljanje nacije (*Nationsvergessenheit*) zbog prije spomenute usredotočenosti isključivo na holokaust (*Holocaustfixierung*), optužujući ih time za skraćivanje njemačke povijesti (*Geschichtsverkürzung*).¹⁰⁷

Dok je osamdesetih godina došlo do povećavanja zanimanja za iskustva žrtava Drugoga svjetskog rata, u prvome redu žrtava holokausta, neposredno nakon rata postojao je u Njemačkoj "dvostruki zid šutnje":¹⁰⁸ s jedne strane bila je nespремnost žrtava da se sjećaju, a s druge nespремnost socijalnoga okruženja da tu priču čuje. Nije teško pretpostaviti zbog čega su žrtve šutjele o svojim traumatičnim iskustvima. I danas se raspravlja o tome mogu li se strahote koje su doživjeli zatočenici nacističkih logora uopće iskazati riječima. Svako prepričavanje znači uvijek novo proživljavanje istih bolnih događaja, a pritom se, osim tuge i bola, često može javiti i osjećaj stida. O tome u svojim knjigama svjedoče primjerice Bruno Bettelheim i Primo Levi. Levi je nastojao zaboraviti svoje "ponašanje životinje-čovjeka u borbi za život"¹⁰⁹ tijekom zatočeništva u koncentracijskome logoru. Bettelheim je kao "istinski problem" preživjeloga naveo "nerazmrsivo proturječje sudbine". Naime, smatra Bettelheim, preživjeli "kao razumno biće, dobro zna da nije kriv (...), ali mu njegova čovječnost nameće da, na emotivnoj razini, osjeti krivnju". Osjeća je zbog "nevjerojatne sreće što smo preživjeli dok su milijuni drugih poput nas stradali, a mnogi od njih pred našim očima". "Iz dana u dan, iz godine u godinu" promatrali su uništenje drugoga "s mišlju da je nešto valjalo učiniti, ali i sviješću da bi to bilo nerazumno". Krivnja se javlja zbog toga što nisu ništa

¹⁰⁴ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 226.

¹⁰⁵ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 54.

¹⁰⁶ *Isto*, 55.

¹⁰⁷ *Isto*, 55.-56.

¹⁰⁸ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 121.

¹⁰⁹ Primo LEVI, *Zar je to čovjek*, Zagreb, 1993., 98.

poduzeli, "ali naročito zbog toga što smo svaki put osjetili olakšanje jer smrt nije zadesila nas".¹¹⁰

Međutim diskutabilno je koliko je ispravno tumačenje da stid preživjeloga ima veze samo s osjećajem krivnje što čovjek živi umjesto nekog drugog čovjeka. Giorgio Agamben uzroke stida vidi u istovremenoj subjektivizaciji i desubjektivizaciji. To je slično konceptu Aleide Assmann, koja uzroke traume nalazi u svođenju žrtve na status objekta, to jest u desubjektivizaciji subjekta. Prema Agambenu, u slučaju stida očituje se "upravo činjenica da smo prikovani za sebe, radikalna nemogućnost da pobjegnemo i sakrijemo se, neminovna prisutnost ljudskog ja pred samim sobom".¹¹¹ U trenutku kad se "svijest urušava i bježi na sve strane, istovremeno se pokoravajući neopozivoj naredbi da neodgodivo prisustvuje vlastitom rasulu", tada se javlja stid. Kod stida, subjekt "ne posjeduje drugi sadržaj osim vlastite desubjektivizacije, postaje svjedokom vlastitog poremećaja, vlastitog gubljenja kao subjekta", a to "dvosmjerno kretanje, istovremene subjektivizacije i desubjektivizacije, jest stid".¹¹²

Ako je stid i bio uzrok tomu da se žrtve nisu željele prisjećati svoje prošlosti, nespремnost okoline da čuje njihovu priču mogla bi se objasniti osjećajem sramote. Stid (*Scham*) je ono što osjeća pojedinac, a sramota (*Schande*) ono što mu pripisuje društvo kao normativnu instancu.¹¹³ Njima suprotni pojmovi su ponos (*Stolz*) i čast (*Ehre*).¹¹⁴

Prije nego što su pojmovi stida i sramote obilježili njemačku povijest sjećanja, u središtu javnih rasprava nalazila se još jedna, slična, riječ: poniženje (*Schmach*). Jedna od popularnih sintagmi bila je "nacionalno poniženje", a odnosila se na – iz njemačke perspektive – sramotne uvjete mira u Versaillesu. To se poniženje moglo u sjećanju Nijemaca ipak obraditi u herojskoj semantici časti. Ono što je kod Nijemaca moglo izazvati traumu, budući da na to nisu bili spremni, bio je prijelaz iz diskursa sramote u diskurs o krivnji. Umjesto o kulturi srama (*Schamkultur*) počelo se sve više govoriti o kulturi krivnje (*Schuld-kultur*).¹¹⁵

Njemačko nacionalno pamćenje već je i prije doživjelo korjenite promjene. Nakon osnutka carstva 1871. Nijemce je povezivalo pobjedničko pamćenje (*Siegergedächtnis*), koje je nakon poraza u Prvome svjetskom ratu zamijenilo gubitničko pamćenje (*Verlierergedächtnis*). Time se, kao što je već rečeno, ipak nije izgubio spomen na herojski karakter borbe. No nakon 1945. sjećanje Nijemaca zasjenilo je i djelomično blokiralo paralizirajuće djelovanje počinitelj-

¹¹⁰ Bruno BETTELHEIM, *Sopravvivere*, Milano, 1981. Citirano prema: Giorgio AGAMBEN, "Stid ili o subjektu", *15 dana*, 48/2005., br. 1, 16.

¹¹¹ G. AGAMBEN, *n. dj.*, 20.

¹¹² *Isto*, 21.

¹¹³ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 86.

¹¹⁴ *Isto*, 87.

¹¹⁵ *Isto*, 93.

skoga pamćenja (*Tätergedächtnis*). Prevladala je klima šutnje i potiskivanja, koja je uvukla i kasnije generacije.¹¹⁶

Aleida Assmann stoga postavlja još jedno pitanje (na koje sama i odgovara): Koji su mogući načini sjećanja, odnosno kako se možemo nositi s prošlošću? Prešućivanje je dakle, uz prije spomenutu traumu, jedan od njih.¹¹⁷ Sljedeći je način tugovanje. Prema Ernstu Renanu, tuga ima veću težinu nego pobjede jer ona nameće obveze, nalaže napore zajednici odnosno uspostavlja njezin kontinuitet.¹¹⁸ Četvrti je način zaborav. Zaborav je integralni dio sjećanja. Zaboravljamo kako bismo oslobodili mjesto za nova sjećanja i to se događa povremeno i nenamjerno. Međutim, osim nenamjernog zaboravljanja, postoji i “naloženi zaborav” koji se manifestira na dva načina, kao *damnatio memoriae* ili amnestija.¹¹⁹ Za razliku od prijašnjih vremena, kada se nakon ratova nalagao zajednički zaborav kako bi se neutralizirala sjećanja opasna za zajednički život pobjednika i poraženih, danas se sve više zagovara zajedničko sjećanje.

Kao kratka ilustracija može poslužiti primjer jedne belgijske televizijske emisije. Beate Niemann i sin jednoga Belgijanca ubijenog u Auschwitzu trebali su u siječnju 2005. zajedno šetati logorom i pričati svoje obiteljske priče. Nije im bilo nimalo lako suočiti se s prošlošću, pogotovo ako se uzme u obzir da nisu predstavljali samo dvoje pojedinaca, nego su zastupali dvije kategorije: žrtve i počinitelje. Iako Beate uistinu nije mogla biti odgovorna za zlodjela vlastitog oca, a kamoli za nacističke zločine općenito, Belgijanac nije mogao a da joj ne postavi nekoliko (više retoričkih) pitanja: “Zašto nas Nijemci, taj kulturni narod, tako mrže?” i – pokazujući fotografije pobijenih članova svoje obitelji – “Zar je to *Untermensch*?” Unatoč tomu što se u tom trenutku osjećala kao da joj se tlo otvara pod nogama, naposljetku se vratila kući s osjećajem da je pravilno postupila.¹²⁰ I nakon tog susreta nastavila se zalagati za otvorene razgovore o ovim temama, smatrajući to jednim od najvažnijih načina na putu suočavanja s vlastitom prošlošću.

Takav pristup posebno je važan u slučaju povijesnih trauma. Naime kod povijesne traume ne može se primijeniti zaborav zato što nema ni jedne instance koja bi mogla oprostiti te zločine. “Zločini protiv čovječnosti” ne mogu se zbrinuti zaboravom, nego se čuvaju u sjećanju koje dijele žrtve i počinitelji.¹²¹ Iako bi mnogi počinitelji željeli da se “asimetrija nasilja”¹²² (počinitelji vs. žrtve bez obra-

¹¹⁶ Isto, 46.-47.

¹¹⁷ Poglavlje “Kako se sjećamo” u: A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 114.-139.

¹¹⁸ Isto, 136.

¹¹⁹ Isto, 130. Iako su sva četiri načina sjećanja uistinu prisutna, vidljivo je da Assmann navodi više primjera u kojima prevladavaju negativna sjećanja, ne spominjući neke druge koncepte sjećanja koje čovjeka ne zarobljava, nego ga čini slobodnim. Usp. primjerice Ernst BLOCH, *Princip nada*, Zagreb, 1981.

¹²⁰ B. NIMAN, *n. dj.*, 186. i 187.

¹²¹ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 143.

¹²² Isto, 132.

ne) nastavi u “asimetriji sjećanja”¹²³ (spas u zaboravu kod počinitelja vs. čuvanje sjećanja žrtava), zaborav ipak sve više uzmiče pred zajedničkim sjećanjem. Ta promjena nije nastupila odjednom, nego je Njemačka prošla kroz tri različite etape u sjećanju. Prva je trajala od 1945. do 1957. godine. U središtu tadašnje politike prošlosti bile su dvije teme: ratna odšteta i amnestija. Motivi su pritom bili dvojaki. Osim endogenih, u prvoj su fazi mnogo jači bili egzogeni čimbenici: njemačko suočavanje s prošlošću nametnuto je vojnim porazom jer su Nijemci i izvana prisiljavani da se suoče s nacizmom.¹²⁴ Pritom su Saveznici ulagali mnogo napora u njihov “preodgoj”, iako su ga mnogi i odbijali.¹²⁵

U drugoj etapi, između 1958. i 1984., zaoštrio se kazneni progon počinitelja nacističkih zločina. Za nju je karakteristična kritika dotadašnjega načina (ne)suočavanja s prošlošću, što se manifestiralo u već opisanoj oštroj kritici takozvane generacije ‘68. Treća je faza obilježena procvatom sjećanja. Sredinom osamdesetih došlo je do velikog porasta važnosti službenih komemoracija i njihovih simbola. No Assmann razlikuje dva smjera: prevladavanje prošlosti u užem smislu (*Vergangenheitsbewältigung*)¹²⁶ i očuvanje prošlosti (*Vergangenheitsbewahrung*). Za prvi je smjer karakteristično međusobno praštanje i zaboravljanje, koje simbolično čine državnicima u ime svoga naroda. Drugi je način zapravo kritika prvoga i polazi od toga da krivnja ne može nestati, a šteta se ne može popraviti, što znači da ne postoji mogućnost ispravljanja i pomirenja, nego samo solidarnost u sjećanju. Na mjesto međusobnog opraštanja i zaboravljanja između pobjednika i poraženih stupa obećanje počinitelja da će se zauvijek sjećati monstruoznih zločina nad žrtvama i pretrpljene patnje.¹²⁷

Počinitelji i njihovi potomci mogu, svjesno ili nesvjesno, primjenjivati i različite strategije potiskivanja, a zatim i izjednačavanja. U spomenutom intervjuu s Karlom Friedrichom, nakon izjave da je tijekom masovnih strijeljanja Židova razmišljao samo o tome hoće li dobro ciljati, svoj nedostatak grižnje savjesti pokušao je objasniti (ne opravdati!) ogromnom mržnjom prema njima. Uzroke njegova antisemitizma valja tražiti u najranijem djetinjstvu. Bio je naime uvjeren da su židovski trgovci pljačkali njegova oca i njegovu obitelj.¹²⁸

¹²³ Isto.

¹²⁴ T. KULJIĆ, *n. dj.*, 293.

¹²⁵ Usp. oprečne reakcije njemačke publike na prikazivanje dokumentarnoga filma *Die Todesmühlen* (*Mlinovi smrti*) 1946. u njemačkim kinima. Nakon što su pogledali film o koncentracijskim logorima, većina gledatelja šutke je izlazila iz kina, ali bilo je i onih koji su bili bijesni na tvorce filma, smatrajući da se radi o američkoj propagandi. A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 130.

¹²⁶ Ovo korištenje pojma *Vergangenheitsbewältigung* djeluje ograničavajuće i pomalo zbunjujuće. On danas podrazumijeva sve oblike suočavanja jedne nacije s nekim problematičnim razdobljem iz mlađe povijesti, u Njemačkoj posebno s nacionalsocijalizmom. “*Vergangenheitsbewältigung*”, *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 2003., 1695.

¹²⁷ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 143.-147.

¹²⁸ “Šokantnu ispovijed ubojice po prvi puta Hrvati su mogli vidjeti u prime timeu”, *Jutarnji list* (Zagreb), 23. VII. 2012. (<<http://www.jutarnji.hr/sokantnu-ispovijed-ubojice-po-prvi-puta-hrvati-su-mogli-vidjeti-u-prime-timeu/1042749>>).

To je samo jedan od mogućih primjera izjednačavanja. Jedna se krivnja mjeri drugom i time se praktički anulira.¹²⁹ Sljedeća strategija suočavanja s prošlosti je eksternalizacija, to jest pripisivanje krivnje drugima, bilo da je riječ o ofenzivnom (“To je bio on! To su bili oni!”) ili defenzivnom obliku (“Nisam bio ja!”).¹³⁰ Kod mnogih je pak došlo i do brisanja, odnosno stvaranja “slijepih mrlja”, nastalih kao greške u pohranjivanju zbog izostanka pozornosti u činu opažanja, odnosno riječima Daniela Schactera: “Veliki dio zaborava može se svesti na to što je u trenutku prijama ili prizivanja ponuđeno premalo pažnje. Takvi slučajevi zaborava mogu se svesti na odsutnost duha.”¹³¹

Već je bilo govora o šutnji kao izrazu “produžene nemoći”, ali šutnja počinitelja može se shvatiti i kao prešućivanje, a time i kao izraz “produžene moći”.¹³² S time je često povezana strategija krivotvorenja. Ovdje se radi o suprotstavljanju pamćenja u javnim i privatnim sferama, primjerice u obitelji. Kompromitirani članovi obitelji pretvaraju se u moralne svjetionike i dijelovi priče jednostavno se “prečuju”¹³³ ili se o njima uopće ne govori. U obitelji Brunne Sattlera tako se primjerice često razgovaralo o njegovu herojskom činu iz mladosti, kada je dvoje poljske djece spasio od utapanja,¹³⁴ ili o relikviji koju je navodno dobio u znak zahvalnosti od igumanije srpskoga manastira zato što ga nije razrušio.¹³⁵ Majka je na sve moguće načine nastojala uvjeriti svoje kćeri da je otac unatoč grozotama ratnih zbivanja bio jedan od onih “dobrih” ljudi.

Poseban oblik “obračuna” s prošlosti su i književna djela. I ovdje je s vremenom došlo do promjene paradigme. Pri konstruiranju vlastitoga identiteta obitelj u većini slučajeva ima presudnu ulogu. Životi pojedinca dio su životnoga lanca. Prema Friedrichu Schilleru, individualne ljudske povijesti su prolazne, a neprolazan je samo lanac, spoj generacija, spolova, nacija i kultura.¹³⁶ Iskustvo generacije ‘68. sastoji se od toga što su otkrili da potječu od “loših roditelja”. Spomenuta Beate Niemann nije se morala nositi samo s krivnjom svoga oca, nego je mnogo godina poslije saznala da je i majka bila umiješana u navodnu kupovinu (iza čega se zapravo krilo samovoljno prisvajanje) kuće jedne židovske obitelji: “Zgražanje nad mojim roditeljima postaje sve veće. (...) Moji roditelji obogatili su se posjedom svojih susjeda. Oni su suučesnici njihovog ubojstva, a da li iz pohlepe ili svjetonazora, to nema nikakvu ulogu.”¹³⁷

¹²⁹ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 218.

¹³⁰ *Isto*, 219.-222.

¹³¹ *Isto*, 225.

¹³² *Isto*, 226.

¹³³ *Isto*, 231.-232.

¹³⁴ B. NIMAN, *n. dj.*, 24.

¹³⁵ *Isto*, 75.

¹³⁶ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 71.

¹³⁷ B. NIMAN, *n. dj.*, 122.-123.

Odgovor na takve spoznaje bio je radikalni lom geneaološkog lanca.¹³⁸ On se očitovao posebno u zapadnonjemačkoj književnosti, u takozvanoj *Väterliteratur*. U tim se tekstovima radilo o otklonu od bioloških očeva i traženju duhovnih uzora. Njezino su mjesto devedesetih godina, sa sve većim vremenskim odmakom od Drugoga svjetskog rata i holokausta, zauzeli obiteljski romani (*Familienromane*). U središtu *Väterliteratur* nalazila se konfrontacija i razračunavanje s ocem (rjeđe majkom) te je bila obilježena lomom, a obiteljski su romani pisani u znaku kontinuiteta. Riječ je o integraciji vlastitoga “ja” u širi obiteljski i povijesni kontekst.¹³⁹ Pripovjedači obiteljskih romana priznaju naime da je važan dio njihova identiteta povezan s poviješću vlastite obitelji, koju nisu sami proživjeli.¹⁴⁰

Nisu samo obiteljski romani otklon od *Väterliteratur*. Bernhard Schlink, primjerice, u romanu *Der Vorleser* (*Žena kojoj sam čitao*) predstavlja novu vrstu “obračuna”, ali ne s članom obitelji (uglavnom ocem ili djedom), nego između muškarca i njegove starije ljubavnice optužene za zločin. Iz potpuno nove perspektive na pitanje krivnje, Schlink ne predstavlja glavnu protagonisticu kao klišeiziranu nacističku zločinku, ali je ne svodi ni na jednostavnu simpatičnu figuru, prisiljavajući tako čitatelja da sam stvori svoju sliku o njoj i kritički promisli o njezinim djelima.¹⁴¹

Važno obilježje obiteljskoga romana je isprepletanje života pojedinca, njegove obiteljske povijesti i nacionalne povijesti. Dok je u romanima *Väterliteratur* prevladavala bipolarna konstelacija (odnos dijete – otac), u obiteljskim se romanima vrijeme o kojem se pripovijeda širi na više generacija.¹⁴² U *Väterliteratur* se razilaženje s nacionalsocijalizmom odvija u obliku eksternalizacije (od pojedinca se odvaja tuđe i pripisuje nekomu drugomu), a obiteljski se roman temelji na internalizaciji (tuđe se prihvaća kao dio sebe).¹⁴³ Aleida Assmann na primjeru dvaju obiteljskih romana – *Nach den Kriegen* (*Nakon rata*) Dagmar Leupold i *Ein unsichtbares Land* (*Nevidljiva zemlja*) Stephana Wackwitzja – pokazuje spomenute nove pristupe njemačkoj povijesti. Čitajući tekstove očeva i djedova, pripovjedači se smještaju na njihova mjesta, a preuzimanjem perspektive drugoga stvara se oblik empatije¹⁴⁴ i stupa u dijaloški odnos s tekstovima¹⁴⁵ odnosno njihovim autorima. Ovdje međutim na vidjelo izlazi jedan paradoks: iako je baština moderne odbačena, opsežni obiteljski

¹³⁸ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 72.

¹³⁹ *Isto*, 73.

¹⁴⁰ *Isto*, 74.

¹⁴¹ Christina DI BARTOLOMEO, *Die Täter-Opferrolle von Hanna in Bernhard Schlinks “Der Vorleser”*, München, 2005., 2.

¹⁴² A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis*, 74.

¹⁴³ *Isto*, 75.

¹⁴⁴ *Isto*, 90.-91.

¹⁴⁵ *Isto*, 83.

romani gotovo se mogu usporediti s *Bildungsromanom*, koji je obilježio upravo razdoblje moderne.

Još je nešto novo. Od sredine devedesetih godina sve se češće čuje potvrđan odgovor na pitanje može li se o Nijemcima govoriti kao o žrtvama a da to ne umanjuje patnje žrtava holokausta.¹⁴⁶ Koliko god pojam traume bio nepriklađan za počinitelje, toliko je nedvosmisleno primjenjiv na iskustvo njemačkih žrtava.¹⁴⁷ Silovanja, saveznička bombardiranja njemačkih gradova te progona Nijemaca samo su neke od tema koje zauzimaju sve više prostora u javnim debatama, bez opadanja interesa. Primjer za to je i novela Güntera Grassa *Im Krebsgang (Hodom raka)*, čiji je središnji motiv potapanje broda "Wilhelm Gustloff" 1945. godine.¹⁴⁸ Novela je važna zbog spomenutog aspekta humanizacije, ali i zbog generacijskoga aspekta. Glavni su likovi baka (odnosno majka), njezin sin i unuk. Sin, rođen tijekom putovanja brodom, ne želi slušati priče svoje majke o tom događaju, za razliku od unuka, koji se za to itekako zanima. Tri generacije – tri različita odnosa prema jednom prošlom događaju – tri različita narativa.

Zaključak

Dobivši pozivnicu za skup u Hannoveru, književnika i prevoditelja Ivana Ivanjija, zatočenika Auschwitza i Buchenwalda, obuzeo je osjećaj jeze. Na njoj je pisalo da će smrću posljednjega preživjeloga zatvorenika iz Auschwitza završiti jedna epoha. Shvatio je da nije isključena mogućnost da to bude upravo on.¹⁴⁹ Smrću ljudi koji su na svojoj koži osjetili strahote mučenja i zatočeništva u logorima dogodit će se uistinu velika promjena u sjećanju na holokaust: dovršetak prijelaza iz domene živog povijesnog iskustva u domenu isključivo znanstvenoga povijesnog istraživanja.¹⁵⁰ U životima preživjelih iskustvo iz ratnoga vremena i dalje je živo i prisutno, pa je gotovo nemoguće odrediti granicu između prošlosti i sadašnjosti. Zato je moguće govoriti o "sadašnjoj prošlosti" (*gegenwärtige Vergangenheit*). Za razliku od nje, koja počiva na vlastitome iskustvu, "prava prošlost" (*reine Vergangenheit*) oslanja se samo na spise, slike, memoare i slične medije.¹⁵¹ Zbog toga Reinhart Koselleck smatra da moramo

¹⁴⁶ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 233.-234.

¹⁴⁷ *Isto*, 243.-244.

¹⁴⁸ Njemački brod "Wilhelm Gustloff" potopila je sovjetska podmornica 30. siječnja 1945. godine. Brod je prevozio pretežno civile. Smatra se da je u potapanju poginulo oko 9000 ljudi.

¹⁴⁹ Ivan IVANJI, "Moć sećanja i nemoć reči", u: *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, 16.

¹⁵⁰ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 28.

¹⁵¹ *Isto*.

biti zahvalni onim svjedocima koji su – često tek vrlo vremenšni – pristali s drugima podijeliti svoje nedostižno iskustvo kako su ostali živi.¹⁵²

Njemačko nacionalno pamćenje dugo vremena nije bilo homogeno i Aleida Assmann govori o različitim “njemačkim prošlostima nakon 1945. godine”, dakle u množini. Dok je šezdesetih i sedamdesetih godina XX. stoljeća vladala klima zaboravljanja povijesti (*Geschichtsvergessenheit*) – misli se prije svega na nacističku prošlost – od osamdesetih se godina može govoriti o opčinjenosti poviješću (*Geschichtsversessenheit*), povijesnoj groznici (*historisches Fieber*) i maratonu sjećanja (*Erinnerungsmarathon*).¹⁵³ Očito je bila potrebna smjena generacija da se javno počne promišljati i to iskustvo. Što je vrijeme Drugoga svjetskog rata više odmicalo i postajalo sve više strano mladima, rođenima tijekom ili nakon rata, to se temeljitije i uz manje pristranosti moglo propitivati.¹⁵⁴ Prihvaćeno je mišljenje da se sa svakom smjenom generacija mijenja profil sjećanja nekog društva (*Erinnerungsprofil*).¹⁵⁵

Da bi iskustvo holokausta postalo dijelom njemačkoga, ali i europskoga pamćenja, neophodan je bio prijelaz iz socijalnoga pamćenja – koje Assmann naziva i kratkoročnim pamćenjem društva – u kulturalno pamćenje. To je bilo moguće jedino uz pomoć simboličkih medija, primjerice spomenika i rituala. Oni reprezentiraju iskustvo “lišeno tjelesnosti”, njihov životni vijek nije ograničen, a iskustvo koje predstavljaju mogu osjetiti i usvojiti drugi koji sami nisu prošli kroz to iskustvo. Kulturalno pamćenje počiva dakle na fundusu iskustava i znanja koji se odvojio od svojih živih nositelja, trajan je oslonac neovisan o generacijskome pragu te obvezuje kasnije generacije na zajedničko sjećanje.¹⁵⁶

Aleida Assmann pita se kakva će biti kvaliteta sjećanja na holokaust kad ono sasvim prijeđe u kulturalno pamćenje.¹⁵⁷ Nimalo ne sumnja u čvrstu poziciju holokausta odnosno sjećanja na židovske žrtve u njemačkome pamćenju. Potencijalne su opasnosti međutim ritualizacija i pretvaranje u klišeje, dekontekstualizacija, ali i sužavanje sjećanja. Naime, smatra, osim židovskih žrtava, ne smiju se zaboraviti primjerice ni Sinti ni Romi, ali ni njemačke žrtve bombardiranja ili njemačke žene žrtve silovanja. Toga je svjestan i Reinhart Koselleck i naglašava potrebu prisjećanja na sve žrtve istodobno. Stoga se pita gdje je spomenik Romima i Sintima, smatrajući da se u korist židovskih žrtava isključilo sjećanje na ostale. Iako ne odbacuje ideju postavljanja spomenika za pojedinačne grupe žrtava, misli da se u tom slučaju ni jedna od njih ne bi smjela isključiti ili zaboraviti. Treba podići spomenike za sve grupe žrtava pojedini-

¹⁵² R. KOSELEK, *n. dj.*, 35.

¹⁵³ A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 10.

¹⁵⁴ *Isto*, 227.

¹⁵⁵ *Isto*, 37.

¹⁵⁶ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 36.-37.

¹⁵⁷ *Isto*, 320.

načno, ako već nije podignut jedan za sve.¹⁵⁸ I Koselleck i Assmann slažu se da među žrtvama ne bi smjelo biti međusobnog potiskivanja i konkurencije.¹⁵⁹

U sjećanje se moraju uvrstiti i zločini i zločinci, to jest treba prihvatiti i "sjenke prošlosti" kao dijelove nacionalnoga identiteta.¹⁶⁰ Nijemci su, smatra Koselleck, politički odgovorni i zbog toga moraju spominjati također (svoje) zločine i zločince, a ne samo žrtve.¹⁶¹ Assmann i Koselleck suglasni su i u tome da više ne smije biti šutnje ni o kojoj temi povezanoj s tim dijelom njemačke prošlosti. Iako su neki smatrali da je šutnja "potreban medij transformacije poslijeratnog stanovništva u građansko društvo Savezne Republike Njemačke", tu su šutnju uglavnom kao negativnu ostavštinu prenijeli na sljedeću generaciju.¹⁶² Svaka sljedeća generacija reagirala je i reagira na nju na sebi svojstven način.

Aleida Assmann odbija šutnju, smatrajući je nedopustivom najviše zbog toga što se trauma koja je obilježila njemačku povijest XX. stoljeća ne može "izliječiti" zaboravom, nego isključivo zajedničkim sjećanjem koje dijele žrtve i počinitelji tih zločina odnosno njihovi potomci. Priznanje negativnog sjećanja kao dijela njemačke povijesti znači "upad u slavnu prošlost",¹⁶³ ali je sjećanje prema načelu "ono što žrtve ne mogu zaboraviti, to potomci počinitelja ne smiju zaboraviti"¹⁶⁴ stvorilo pretpostavke za etički obrat u sjećanju i kvalitetno ovladavanje prošlošću.

¹⁵⁸ R. KOSELEK, *n. dj.*, 38.

¹⁵⁹ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 322.

¹⁶⁰ T. KULJIĆ, *n. dj.*, 280.

¹⁶¹ R. KOSELEK, *n. dj.*, 37.

¹⁶² A. ASSMANN, U. FREVERT, *n. dj.*, 77.

¹⁶³ T. KULJIĆ, *n. dj.*, 294.

¹⁶⁴ A. ASMAN, *Duga senka prošlosti*, 365.

SUMMARY

TRIUMPH, TRAUMA, AND OVERCOMING THE PAST IN THE
WORK OF ALEIDA ASSMANN

This article provides a short overview of some of the key concepts of Aleida Assmann. Special emphasis is placed on certain aspects related to violence and trauma as well as coming to terms with the past. An attempt is made to deal with the issue of how the Germans relate to their Nazi past and to show how this has changed in the last sixty years. Immediately following the war, in Germany there stood a “double wall of silence” according to Assmann. On the one hand there was reluctance on the part of victims to remember, on the other, there was society’s reluctance to listen to their stories. In the 1980s there was an increased interest in the experience of victims of the Second World War, especially those of the Holocaust. The trauma suffered by victims of the war Aleida Assmann sees as an important characteristic of German 20th century history and emphasizes its importance in interpreting historical events. She also incorporates Reinhart Koselleck’s concept of positive and negative memory as an integral part of the memory of a nation. Arguing for the recognition of the equal status of all victims of the war and strongly opposed to the possibility of competition among them, Aleida Assmann provides her contribution to the debate on whether it is possible to speak of the Germans themselves as victims without diminishing the suffering of the victims of the Holocaust. Her interpretation of historical generations is also important. She believes that varied relations to the past are a consequence of generational differences. Along these lines, she pays special attention to three generations, the 1933 generation, the 1945 generation, and the 1968 generation, arguing that one cannot be understood without the other.

Key words: Overcoming the past (*Vergangenheitsbewältigung*), Trauma, Victims, Positive and Negative Memory, Generations